

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра політології та філософії

Дипломна робота
бакалавра

з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНІ»**

Виконав: студент IV курсу
Р1-В20 групи
спеціальності 052 Політологія
КЛІМЕНКО Володимир Юрійович

Керівник:
МАРКІТАНТОВ В. Ю.,
кандидат політичних наук,
доцент, доцент кафедри політології
та філософії

Кам'янець-Подільський – 2024 року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В СУЧАСНІЙ НАУЦІ	7
1.1. Сутність та основні підходи до визначення політичної опозиції в сучасній науці	7
1.2. Роль політичної опозиції в сучасній державі	14
1.3. Типологія політичної опозиції	23
РОЗДІЛ 2. ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ВІД АВТОРИТАРИЗМУ ДО ДЕМОКРАТІЇ	32
2.1. Основні напрямки діяльності політичної опозиції в Україні	32
2.2. Причини та чинники, що гальмують перетворення опозиції на дієвого учасника політичного процесу в Україні	41
ВИСНОВКИ	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	54

ВСТУП

У політичній науці проблема діяльності політичної опозиції завжди була предметом зацікавленої уваги науковців, що пояснюється тим, що по-перше, вона завжди представляє собою важливий інститут сучасної політичної системи, який значною мірою впливає на характер державотворчих процесів та становить альтернативу владі, і, по-друге, при дослідженні даного феномена автори не завжди розрізняють суспільство, котре дозволяє опозиційним інститутам функціонувати та країни, де держава не лише домінує в усіх соціально-економічних і політичних сферах, але й стоїть на перешкоді становленню сучасної демократичної опозиції.

Досвід розвинутих демократичних країн засвідчує, що публічність і конкурентність політичного середовища становить один із чинників формування та реалізації ефективної політики. Відповідно, інститут політичної опозиції перетворюється на важливий механізм забезпечення альтернативності та варіативності в ухваленні рішень органами влади. Його існування визнається органічним явищем й необхідною характеристикою демократичної політичної системи. Варто відзначити, що виникнення та функціонування опозиції можливе лише за умов забезпечення права громадян на протест. До того ж, опозиція вважається невід'ємною ознакою правової держави, що запобігає монополізації влади більшістю.

В останні десятиліття зацікавленість функціонуванням української опозиції значно зросло. З'явилась низка праць, у яких розглядалась правова основа функціонування опозиційних інститутів та правила взаємодії влади й опозиції [9], захищено ряд дисертацій з цієї проблематики. Проте, незважаючи на активізацію досліджень, присвячених теоретичним питанням діяльності опозиції, варто зауважити на недостатньому висвітленні практичних аспектів її функціонування в Україні. Нагальною проблемою постало вивчення таких важливих питань, як інтереси та цінності, мотиви та установки, що визначають поведінку опозиційних суб'єктів. До того ж

достатньо давно назріла потреба вивчення досвіду діяльності парламентської опозиції.

Мета дослідження полягає у виявленні та характеристиці чинників, які визначають особливості політичної опозиції в сучасній Україні. Реалізація визначеної мети передбачає виконання наступних **завдань**:

- на основі дослідження з'ясувати сутність поняття «політична опозиція» в сучасній політичній науці;
- висвітлити роль та основні функції політичної опозиції в демократичних та недемократичних країнах;
- на основі аналізу різних теоретичних підходів визначити основні типології політичної опозиції;
- охарактеризувати основні напрямки діяльності політичної опозиції в сучасній Україні;
- з'ясувати причини та чинники, що гальмують ефективне перетворення опозиції на дієвого учасника політичного процесу в Україні.

Об'єктом дослідження виступає політична опозиція в сучасній політичній системі України.

Предметом дослідження є чинники, що визначають особливості функціонування й впливу політичної опозиції в Україні та її роль у державотворчих процесах та взаємодії з владою.

Вивченню функціонування та ролі опозиції в сучасній зарубіжній науці приділено значну увагу. Серед дослідників які присвятили свої наукові пошуки даній проблематиці варто, насамперед, відзначити Ф. Гізо, Р. Даля, М. Дюверже, Х. Лінца, Дж. Сарторі, А. Степана, С. Хантінгтона та інших.

Дослідженню різних аспектів феномену політичної опозиції присвячували свої праці такі українські науковці як В. Бабкін, В. Бех, Д. Видрін, Н. Вінничук, В. Горбатенко, О. Гринів, А. Губерський, В. Журавський, Д. Зубрицька, У. Ільницька, А. Колодій, І. Курас, В. Маркітантов та В. Нечитайло, М. Михальченко, А. Пахарєв, Н. Піскарова,

І. Поліщук, Г. Постригань, Ф. Рудич, С. Рябов, З. Самчук, В. Танчер, Т. Ткаченко, Л. Угрин, Ю. Шведа, В. Якушик та інші.

Методи дослідження. В процесі дослідження нами були використані такі наукові методи, як аналізу та синтезу, системний, функціональний, порівняльний та історичний. Так, системний метод застосовувався при аналізі опозиції як комплексного явища у його взаємодії з владою. Функціональний метод застосовувався для визначення функцій та ролі політичної опозиції в сучасній державі. Методи аналізу та синтезу застосовувались при дослідженні підходів та визначенні сутності політичної опозиції. Порівняльний аналіз використовувався для виявлення особливостей та загальних закономірностей формування й діяльності української політичної опозиції. Історичний метод застосовувався при з'ясуванні змін, що відбувались у різні історичні етапи формування та розвитку політичної опозиції в Україні.

Теоретичне та практичне значення кваліфікаційної роботи полягає у формулюванні й визначенні ролі політичної опозиції в системі сучасного суспільства та характеристиці її особливостей в Україні. Результати та висновки дослідження сприятимуть поглибленню наукового розуміння феномену політичної опозиції в сучасній Україні, кращому зрозумінню її впливу на політичні процеси. Матеріали дослідження можуть бути використані під час подальших досліджень, пов'язаних із вивченням стану та ролі опозиції в Україні. Окремі позиції дослідження можна використовувати при підготовці узагальнюючих праць, підручників, навчальних та навчально-методичних посібників, а також при підготовці навчальних курсів пов'язаних з вивченням демократії, політичних інститутів тощо.

Апробація результатів дослідження. Результати кваліфікаційної роботи були апробовані на студентській науковій конференції (Кам'янець-Подільський, березень 2024 р.). Тема доповіді: «Місце та роль опозиції в демократичному суспільстві».

Публікації. Результати роботи представлені у матеріалах «Місце та роль опозиції в демократичному суспільстві», поданих до збірника наукових праць студентів історичного факультету «Філософ і я».

Структура дослідження. Кваліфікаційна робота бакалавра складається зі вступу, двох розділів, п'ятьох підрозділів, висновків і списку використаних джерел та літератури. Обсяг основного тексту становить 53 сторінки. Список використаних джерел та літератури налічує 50 позицій.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило з'ясувати наступне:

1. Процес інституалізації опозиції в країнах Західної Європи фактично завершився наприкінці XIX століття. З цього часу її почали сприймати як елемент формування влади. Політична опозиція є невід'ємним елементом демократичної системи, що надає їй стійкості, відповідальності, легітимності та запобігає монополізації влади більшістю.

Під політичною опозицією в політичній науці розуміють легальну форму протистояння та протидії певній політиці (насамперед офіційній), стратегічному курсу, діям уряду, главі держави, системі влади, що передбачає можливість здійснення контролю, впливу на процес ухвалення політичних рішень, впровадження альтернативних пропозицій або усунення від влади правлячої еліти. Вона виникає на противагу владі та не існує поза нею. Будучи політичним інститутом, опозиція завжди прагне прийти до влади в державі.

Основними причинами появи політичної опозиції визначають: розчарування у цілях і завданнях існуючого державного ладу, соціальне незадоволення та розшарування суспільства, релігійна чи національна нерівність, недосконалість формування представницької влади, хижацьке ставлення правлячих кіл до природних ресурсів, персональні амбіції політичних діячів, розкол еліт.

2. Політична опозиція виступає ефективним засобом цивілізованого розв'язання суперечностей між інтересами різних соціальних груп. Вона, становить невід'ємну складову механізму стримувань і противаг у структурі владних відносин. Як політичний інститут опозиція може існувати лише у демократичному суспільстві, натомість як форма суспільного протесту здатна проявлятися й за умов недемократичних режимів.

У західних країнах опозиція розглядається як елемент формування влади. Правове унормування її діяльності є юридичною умовою забезпечення

змінюваності політичних сил, засобом обмеження влади більшості та унеможливлення її абсолютизації.

Основними для демократичних країн функціями політичної опозиції є: агрегація та артикуляція інтересів громадян; контроль та критика діяльності органів влади; недопущення відхилення курсу уряду; підготовка альтернативних законів, програм та інших документів; створення конкуренції правлячій еліті; зняття громадянського невдоволення; участь у розв'язанні політичних конфліктів.

Як інститут демократичної політичної системи політична опозиція набуває особливого значення в суспільствах перехідного типу, де має перетворитися на чинник демократизації політичної системи суспільства.

Найскладнішими є умови для функціонування політичної опозиції за недемократичних режимів. Тоталітарному й авторитарному режимам притаманне відверте невизнання політичної опозиції, боротьба проти неї як стороннього явища, що створює додаткові перешкоди для реалізації їх цілей.

3. Багатоаспектність та багатогранність такого явища як політична опозиція зумовили існування різних теоретичних підходів до її класифікації за різними критеріями.

Серед основних критеріїв типології варто виокремити: відповідність цілям у своїй діяльності; залежність від методів діяльності; відповідність ступеню терпимості щодо уряду; відповідність ступеню згуртованості та організованості осіб опозиційної групи; відповідність способам діяльності; залежність від змін у статусі; залежність від ставлення до системи влади та ступеня відповідності цілей і програмних настанов опозиційних формувань основоположним принципам конституційного устрою; залежність від активності в діяльності; відповідність місцю діяльності тощо.

Варто відзначити, що основні типології опозиції формувалися переважно за біполярною ознакою, що прослідковується зокрема у таких поділах як: активна й пасивна, легальна й нелегальна, парламентська й

позапарламентська, внутрішня й зовнішня, відповідальна й невідповідальна тощо.

4. Період появи та розвитку опозиції у сучасній історії України хронологічно пов'язаний з появою перших українських партій, хоча й відзначають, що з їх появою опозиційність перетворилась на предмет торгів, оскільки опозиціонерами часто ставали заради отримання певних дивідендів.

У 1990-х роках у якості головного суб'єкта опозиційної діяльності в Україні позиціонувала себе Комуністична партія України, що символізувала повернення до старої системи та виконувала функцію жорсткого протистояння новій владі, але з часом вона перетворюється на бутафорську опозицію.

Наприкінці 1990-х років з'являються опозиційні сили, які почали пропонувати альтернативний курс розвитку української держави в межах демократії, ринкової економіки та національної культури, проте вони позначалися персональною спрямованістю. Водночас крім націонал-патріотичного, з'являється також й прагматичний компонент опозиції, що отримав розвитку у наступні роки.

Для українського суспільства характерним став своєрідний «політичний спорт» – гра в опозицію, коли політичні сили могли позиціонувати себе як опозицію, але вже завтра вони були друзями влади тощо. В основі такого функціонування перебували тимчасові розбіжності щодо кадрових питань, тривіальні суперечки з поточних питань або ж передвиборна тактика.

Згідно з результатами досліджень головними критеріями виокремлення опозиційних сил в Україні стало їхнє ставлення до політики Президента та протидія чи опір урядовій політиці.

Після парламентських виборів 2007 року вперше відбулося закріплення певних прав парламентської опозиції у виборчому законодавстві та Регламенті Верховної Ради України. Проте вже після президентських виборів

2010 року характерним стала відсутність важелів впливу на владу, оскільки опозиція, практично була відсторонена від процесу розробки та ухвалення владних рішень.

Унікальною для усталеної практики парламентаризму виявилась ситуація, що склалася в Верховній Раді України після виборів 2019 року. У стані опозиції поряд з опозиційними до політики офіційної влади фракціями, але не до української держави, виявилися політичні сили, що демонстрували свою опозицію до державної самостійності України. Проте, напад росії на Україну змусив вітчизняних провладних та опозиційних політиків на певний, хоча й нетривалий час згуртуватися задля протистояння спільному ворогові. Водночас опозиційна конфігурація, до якої українці вже звикли, була повністю знищена. Ключові опозиційні персони втратили свої позиції, а проросійське угруповання українського політикуму втратило усі шанси на відновлення.

5. Правова основа функціонування опозиції в сучасній Україні ґрунтується на положеннях Конституції та, певною мірою, на законах, що регулюють діяльність політичних партій і парламентську процедуру у Верховній Раді. Проте досі існує нагальна потреба у системному законодавчому врегулюванні діяльності української опозиції. Відсутність законодавчої регламентації діяльності парламентської опозиції є однією з причин відлучення її від важелів реальної влади, унеможливлення гарантованого впливу на ухвалення політичних та управлінських рішень.

В Україні, на відміну від постсоціалістичних країн, тривалий час панує принцип «переможець отримує все», але, при цьому, беззаперечним фактом залишається те, що переможцем завжди повинен бути президент.

Україна тривалий час потребує ефективної опозиції, на противагу тій, паркетного вигляду, що десятиліттями представлена в українському політикумі. Ця опозиція ні організаційно, ні ідеологічно не була здатна стати альтернативою існуючій владній верхівці. Окремі опозиційні групи часто

використовували демократичні норми та процедури задля захисту власних вузькокорпоративних інтересів та амбіцій своїх лідерів щодо всенародного представництва. Дестабілізація роботи українського парламенту 2013-2021 років супроводжувалась періодичним блокуванням роботи, а також низьким коефіцієнтом корисної дії в законотворчій та нормотворчій сферах діяльності.

Згідно з результатами досліджень, актуальними проблемами у формуванні дієздатної опозиції виявились: відсутність належної правової бази опозиції; відсутність консенсусу в політиці; слабкість опозиційного лідерства; невизначеність суб'єктів опозиційної діяльності; відсутність законодавчого регулювання опозиційної діяльності; відсутність сталих парламентських традицій; низький рівень політичної культури суспільства.

Війна також внесла свої корективи у владно-опозиційні відносини. Одним з найважливіших чинників, що спричиняють опозиційні настрої в суспільстві, стала закритість влади для нових політичних акторів, яких стає усе більше. Більшість з них змушені шукати шляхи до влади через розвиток опозиційних проєктів. На думку дослідників, вони становитимуть досить потужну силу, здатну інституційно зміцнити опозицію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Арбластер Е. Ключові ідеї демократії. Демократія. Антологія / упорядник О. Проценко. Київ : Смолоскип, 2005. С. 41-78.
2. Бабкін В. Державна влада і політична опозиція. *Правова держава*. Щорічник наукових праць інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Вип. 7. 1996. С. 193-199.
3. Боднар С. Поняття політична опозиція в дослідженні владних відносин: український та закордонний досвід. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: філософія, соціологія, політологія. 2015. № 2. С. 44-53. URL : <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/680/720>
4. Бондаренко К. Уроки революції, що не відбувалася *Національна безпека і Україні*. 2002. № 7. С. 56-60.
5. Великий сучасний словник української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. Т. VIII, 1728 с.
7. Вінничук Н. Типологія політичної опозиції. *Політичний менеджмент*. 2007. № 3. С. 51-59. URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/vinnychuk_typolohiia.pdf
8. Грушанська Н. Парламентська опозиція. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / Ю. С. Шемшученко [та ін.]. К. : Укр. енцикл., 2002. Т. 4. С. 437.
9. Гузіни Д. У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу в країнах Східної Європи / пер. з англ. К. : Вид-во «Ай Бі», 2003. 340 с.
10. Даль Р. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / пер. з англ. О.Д. Білогорського. Х. : Каравела, 2002. 216 с.
11. Зарицька І. Українська опозиція: функції, форми, різновиди. *Політологічний вісник*. Зб-к наук. Праць. К. : ТОВ «XXI СТОЛІТТЯ: ДІАЛОГ КУЛЬТУР», 2005. Вип. 19. С. 120-128.

12. Зубрицька Д. Політична опозиція як атрибут демократичного суспільства. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2009. № 12. С. 194-200. URL :

<http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/filos/article/viewFile/977/1002>

13. Ільницька У. Політико-правовий статус політичної опозиції в демократичному суспільстві. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2010. Вип. 22. С. 46-53.

<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/25742/08->

[Plnytska.pdf?sequence=1#:~:text](http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/25742/08-Plnytska.pdf?sequence=1#:~:text)

Отже%2C%20політична%20опозиція%20є%20важливим,час%20здобуття%20та%20здійснення%20влади

14. Кокорєв О.В., Бойко Б.В. Види і типи опозиції у сучасному політичному просторі. *Актуальні проблеми політики*. 2017. Вип. 59. С. 33-41.

http://app.nuoua.od.ua/archive/59_2017/6.pdf

15. Колодій А. Політичний спектр посткомуністичних держав і проблема формування лояльної опозиції (приклад України). *Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика*. К. : Навч.-метод. каб. вищ. освіти України, 1996. С. 142-147.

16. Конституція України / Верховна Рада України. Законодавство України. URL : [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254 к/96-вр#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%20к/96-вр#Text)

17. Кукуруз О. Діяльність політичної опозиції в Польщі та Україні в умовах переходу від тоталітаризму до демократії. *Нова парадигма: журнал наукових праць*. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. Вип. 42. С. 126-135.

18. Кукуруз О. Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз : монографія. Київ : Наукова думка, 2010. 200 с.

19. Маркітантов В., Нечитайло В. Діяльність політичної опозиції на початковому етапі політичної трансформації України. *Збірник наукових праць «Політологічні студії»*. 2015. Випуск 4. С. 52-61. URL : <http://www.irbis->

nbuv.gov.ua/cgi-

bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/znpps_2015_4_7.pdf.

20. Михальченко М. Взаємодія політичної влади і опозиції як політологічна проблема. Сучасна українська політика: і політологи про неї / І. Курас, М. І. Михальченко, Ф. М. Рудич [та ін.]. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. С. 20-33.

21. Міхнік А. Annus mirabilis. *День*. № 4-5. 15- 16 січня 2010. С. 5.

22. Мораль М. Політична опозиція як об'єктивне явище суспільного життя. *Регіональні студії*. 2021. № 24. С. 54-58. URL : <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/24/9.pdf>

23. Невпевнена альтернатива. Спецпроект. *Тиждень*. 2011. № 33 (198). С. 70-73.

24. Опанасюк Т. Опозиція політична. Політологія : навчальний енциклопедичний словник-довідник /за наук. ред. Н.М. Хоми. Львів : «Новий світ-200», 2014. С. 443-444.

25. Опозиція в Україні. [Аналітична доповідь Центру стратегічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова]. *Національна безпека і оборона*. 2002. № 7. С. 9-19.

26. Орловський В.К. Політична опозиція: основні класифікаційні виміри. *Наукові праці* [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Політологія. 2012. Т. 204. Вип. 192. С. 41-43. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2012_204_192_10

27. Павленко І. Опозиція: права та повноваження. *Людина і політика*. 2002. № 4. С. 3-10.

28. Павленко І. Правовий статус опозиції. Досвід розвинутих демократій і українські перспективи. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5 (14). С.16-30. URL :

<http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8911/2-pavlenko.pdf?sequence=3>

29. Піскарьова Н. Моделі політичної опозиції. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Вип. 9. Київ-Миколаїв, 2007. С. 96-106.

30. Піскарьова Н. Політична опозиція як інститут демократії та суб'єкт політичного процесу сучасного українського суспільства : автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути та політичні процеси. Одеса, 2008. 18 с. URL : <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/88333149-a1e9-458c-a14d-076231543809/content>

31. Побочий І. Влада та опозиція як суб'єкти політичної боротьби в процесі державотворення. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. К., 2005. Вип. 7. С. 248-255. URL : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/1/33.pdf>

32. Політична наука: словник: категорії, поняття і терміни / Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька [та ін.]; за ред. Б. Кухти. Львів : Кальварія, 2003. 500 с.

33. Політична опозиція : навч. посіб. / за заг. ред. В.А. Гошовської, К.О. Ващенко, Ю.Г. Кальниша. К. : НАДУ, 2013. 208 с. URL : https://org2.knuba.edu.ua/pluginfile.php/75388/mod_resource/content/1/Політична%20опозиція%20Монографія%20Гошовської%20С%20Ващенко%20та%20ін..pdf

34. Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. К. : Навч.-метод. каб. вищ. освіти Мін. освіти і науки України, 1996. 347 с.

35. Поліщук І. Інститут політичної опозиції. *Політичне життя*. 2020. № 2. С. 47-51. URL : <https://jpl.donnu.edu.ua/index.php/pl/article/view/8842/8838>.

36. Постригань Г. Опозиція та опозиційність в теоретичних співставленнях *Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика* : матеріали наук.-практ. конф. / Відп. ред. І. М. Варзар. К., 1996. С. 172-177.

37. Рудич Ф. Взаємодія опозиції і влади в Україні: спроба політологічного аналізу. *Сучасна українська політика: політики і політологи про неї* / редкол.: І. Ф. Курас, М. І. Михальченко, Ф. М. Рудич, В. П. Горбатенко та ін. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. С. 34-43.

38. Рудич Ф. Політична влада і опозиція в Україні: методологічний контекст. *Віче*. 2013. № 17. URL : <https://veche.kiev.ua/journal/3841/>

39. Рябов С. Політологія : словник понять і термінів. 2-е вид, переробл. і доповн. К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. 254 с.

40. Совгіря О. Правовий статус парламентської опозиції : навч. посіб. К. : Центр навчальної літератури, 2006. 264 с.

41. Тетчер М. Виміри консерватизму. Консерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер : антологія. К. : Вид дім «Простір». С. 26-42.

42. Ткаченко Т. Опозиція як політичний інститут і форма суспільного протесту. *Політичний менеджмент*. 2007. № 5. С. 40-45. URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/tkachenko_opozytsiia.pdf

43. Глумачний словник української мови. URL : <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=опозиція>

44. Україна 2.0: куди рухається українська опозиція та хто її очолить? *Mind*. 19.11. 2022. URL : <https://mind.ua/publications/20249671-ukrayina-2-0-kudi-ruhaetsya-ukrayinska-opoziciya-ta-hto-yiyi-ocholit>

45. Уроки незалежності. Спецпроект. *Тиждень*. 2011. № 33 (198). С. 7-15.

46. Фалагашвілі М. Що робити? *День* 2010. № 90-91.

47. Шишкін В.І. Опозиція. Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. <https://esu.com.ua/pdf/file/75576.pdf>

48. Якушик В. Деякі теоретичні засади аналізу політико-правового статусу політичної опозиції. Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. К. : Навч.-метод. каб. вищ. освіти Міністерства освіти і науки України, 1996. С. 178-181.

49. Dahl R. Governments and Political Opposition. *Handbook of Political Science*. Vol. 3 (Macropolitical Theory) / ed. F. I. Greenstein and N. W. Polsby, 1975. P. 115-174.

50. Paleski K. Opozycja polityczna – proba typologii. Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych. Inst. Nauk społ. Akademii Pedagogicznej im. KEN: Krakow, 2001. 546 s.